

ГРНТИ 16.21.45

ЖЕКЕ АТАУ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР ТАБИҒАТЫ

Ж.К. Сүйінжанова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Мағыналық тұтастық арқылы шығып, өзіндік ерекшеліктерін орнықтырған қазіргі тіліміздегі күрделі сөздердің тілдік табиғатын, негізгі сипатты белгілерін, ғылымдағы орнын белгілеудің маңызы зор. Екіншілік мағына иеленіп, синтаксистік тіркестен гөрі туынды күрделі сөзге айналған бұл лексикаланған тіркестердің сөзжасамда зерттелуі әлі де болса тереңірек қарастыруды қажет етеді. Зерттеудің мақсаты - сөз тіркестерінің лексикаланып, атау ретінде қалыптасу жолын пайымдап, оның атау ретіндегі қалыптасу жолын зерттеушілердің пікірлері арқылы дәлелдеу. Күрделі атаулардың қалыптасу ерекшелігін саралау. Күрделі сөздердің тұтас бір ұғымды білдіретіндігін, құрамындағы сыңарлары үнемі мағыналық тұтастықта жұмсалатынын, үшіншіден, сыңарлары құрастырушы қызмет атқаратын белгілері ғалымдардың нақты зерттеулері арқылы дәлелдерін нақтылау. Сөз тіркесінің грамматикалық мәнін анықтай отырып, сөз тіркестері арқылы жасалынған күрделі атаулардың ерекшелігін саралау.

Түйін сөздер: күрделі сөздер, лексикалану үдерісі, сөз тіркесі, мағыналық тұтастық, уәждеділік.

Болмысымызда болған әртүрлі өзгерістерге байланысты енген сан алуан ғылыми, мәдени, техникалық т.б. жаңалықтарға сәйкес пайда болған құбылыстар мен заттардың атаулары бар екені белгілі. Жаңа қолданыстар, жаңа ғылыми терминдер мен терминдік атаулар санатына қосылған атаулар ішінде еркін сөз тіркесінің құрамынан шығып, жеке атау болып қалыптасқан күрделі тұлғаларды да көптеп кездестіреміз. Жеке атау ретінде қалыптасқан күрделі сөздердің тілдік табиғатын анықтап, олардың грамматикалық, қызметтік және семантикалық мәнін айқындаудың ғылыми маңызы зор.

Тілші-ғалымдар лингвистикалық зерттеулерінде сөз тіркестерінің эволюциясы мен мағыналық дамуы жайында бірқатар пікір қалыптастырған. Ғалым Н.Т.Сауранбаев «Изафеттік тіркесте ілік жалғауы бірде жалғанып, бірде жалғанбайды. Мұның себебі ілік септіктің иелік мағынасының айқындалып я көмескіленіп айтылуынан... Жалғау түсірілмей айтылғанда, ілік септіктегі сөздің ие, субстантив, жетекші сөз екендігі айқындалады. Яғни таза синтаксистік тіркес болып табылады. Ал ілік жалғауы түсіріліп айтылғанда, алдыңғы сөздің иелік, субстантив мәні сезілмейді, көмескіленеді де екеуі бір сөз мағынасында айтылады, яғни атауға айналады. Сондықтан изафеттің ілік жалғаусыз түрі сөйлемде бір ғана мүше болады», деп оның сөз тудыру жүйесіне айналған тәсіл екенін, изафеттің бұл түрі қазірде тұтас, бір атау (лексема) болып ұғынылатынын сөз етеді. *Гималай тауы, Шу өзені, Москва қаласы, қазақ халқы, драма театры, Киров шахтасы, Партия ұйымы, Оқу министрлігі, Алматы станциясы, министрлер Советі* сияқты күрделі атауларды жасау кең өріс алғанын келтіреді [1; 86].

Профессор К. Аханов күрделі сөздерді қарастырып, олардың еркін сөз тіркестері мен фразеологизмдермен салыстыру барысында осы аталған екі топты айырудың жолдарын көрсетіп, *кәрі жілік, ащы шек, тоқ шек, асық жілік т.б.* күрделі сөздер номинативті немесе атаушы қызмет атқарады, әрқайсысы бір-бір атау ретінде қолданылады дейді. Сонымен бірге, мұндай сөздердің термин сөздерге жақындығын, олардың бірте-бірте терминдік сипатты иеленетіндігін де сөз етеді [2; 76]. Орыс ғалымы В.Сухотин сөз тіркестерінің дамуы туралы: «Әр түрлі сөз тіркестерінің мағыналық тұтастығы және жиі қолданылуы тіл жүйесінде жаңа сападағы құрылымдардың пайда болуына апарады, сөйтіп тілдің лексика-фразеологиялық, грамматикалық қоры толығады, онда сан қырлы фразеологизмдер мен идиоматикалық оралымдар және аналитикалық конструкторлар пайда болады» деген пікір айтады [3].

Күрделі сөздердің табиғатын тану үшін, біріншіден, тұтас бір ұғымды білдіретіндігін, екіншіден, құрамындағы сыңарлары үнемі мағыналық тұтастықта жұмсалатын, қызметі жағынан бөлшектенбейтін, үшіншіден, сыңарлары құрастырушы қызмет атқаратын, бірұдай бірлікте болатын негізгі белгілерін ғалымдар атап көрсеткен.

Бұл туралы ғалым С.Исаев орыс тіліндегі кейбір терминдік лексика қазақ тіліне тіркеспен аударылып жүргендігін айта келе, *ашық хат, ұлт мәселесі, күн тәртібі, Орталық Комитет, т.б.синтаксистік сөз тіркестерінен де, фразеологиялық тіркестерден де айырмашылығы бар деп, бұл оралымдарды атаулық тіркестер* деп атайды. Және «Тұрақты фразеологиялық тіркестердегідей атаулық (лексиколитованне) тіркестердің грамматикалық байланысы тұрақты, көбінесе жеке сөздің эквиваленті сияқты бір сөздің орнына қолданылады. Қала берді атаулық тіркестердің орын тәртібі де тұрақты болады. Бұндай лексикалық орамдардың құрылысы да, құрамы да біршама тұрақталған болып келеді. Олар бір-бірімен тығыз байланысты, белгілі бір тәртіппен құралған сөздерден тұрады. Құрамындағы сөздер қалай болса солай ауыса бермейді. Мысалы: *еңбек ақы, жер шары, атқару комитеті, еңбек кітапшасы, т.б.* деген сөз орамдарының еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы бар екені байқалады» дейді [4; 68].

Н.Ә. Ильясованың “Қазіргі қазақ тіліндегі атаулық тіркестер: қалыптасуы мен даму үрдісі” атты кандидаттық диссертациясында көптеген ғылыми мәселелерді анықтап, атаулық тіркестерге жалпы сипаттама береді, атаулық тіркеске ұйтық болатын есім сөздер екенін көрсетіп, олардың өзге тіркестерден айырмашылығын талдайды. Автор көрсетілген жұмысында атаулық тіркестердің қалыптасу және даму үрдісіне ерекше көңіл бөледі: “Атаулық тіркестердің тарихи тегі, жасалу жолы біркелкі емес. Сондықтан олардың даму бағыттары да әртүрлі арналарды қамтиды. Айталық атаулық тіркестер сөз тіркесінің грамматикалық байланысу үлгісі негізінде дамыса, атаулық тіркестердің негізінде жаңа лексикалық бірліктер мен күрделі сөздер пайда болады. Күрделі сөздердің ішінде біріккен сөздердің шығу тегі атаулық тіркестердің тарихымен тығыз байланыста қарастырылады” – деп жазады [5; 18].

Заттар мен құбылыстардың атауына айналған мұндай номинативті тіркестер, – бір жағынан, еркін тіркестер, яғни сөз тіркестері мен, екінші жағынан біріккен, кіріккен, сондай-ақ күрделі сөздер аралығындағы тіркестер, басқаша айтқанда, тұрақталған атаулар, сондықтан да бұлар сөз тіркесінің қатарына жатпайды. Бұл тәрізді тіркестер ғасырлар бойы қолданудың барысында синтаксистік қатынасы солғындап, бір заттың (ұғымның) атауы ретінде тұрақталған. Мұндай тіркестер (*Арал теңізі, Сырдария өзені, Балқаш көлі*) номинативтілік қасиет еркін сөз тіркестеріне тән емес, сөздерге, күрделі сөздерге, қала берді, заттың (ұғымның) атауына айналған атауыштық тіркестерге тән екендігін көрсетеді [6; 6].

Профессор Ж.Манкеева тілдің дамуы дегенде, әдетте, оның жаңа сөздер мен сөз тіркестері арқылы толығыуы, баюы туралы сөз болады. Алайда, ана тіліміздің басып өткен ұзын сонар жолының тарихи сілемдері мен қат-қабаттарындағы сырының көбі – сол жаңа сөздердің жасалуына негіз болған көне де байырғы түбір сөздердің бойында екендігін айта келе, сөзжасамға қатысты әдетте тек сөз тудырушы морфемалар жеке қарастырылады да, түбір морфемаға дұрыс көңіл бөлінбейді, екі морфеманың бірлігі жете сабақтастырылмайды деген пікір айтады [7; 42].

Мұндай атаулар басқа да тілдерде кездеседі. Түрік тіл білімінде заттар мен құбылыстарды атауда қолданылатын күрделі атаулар термині туралы көптеген зерттеу еңбектері бар екені және оларды атауда әртүрлі терминдер және бірінің орнына бірі қолданылатыны мына мақалада айтылады да мынадай тұжырым жасайды. «Birleşik isim terimi daha çok şekil bilgisini, dolaylı olarak da söz dizimini ilgilendiren bir terimdir. Bu terim, şekil bilgisi kaynaklarında birleşik isim, birleşik ad; söz dizimi kaynaklarında ise genellikle birleşik isim, birleşik isim grubu/öbeği şeklinde yer almaktadır. “Bir kavrama bir kelime” ilkesi gereğince bir terimin birden fazla kavramı karşılamaması gerekir. Bir terim bir kavramı karşılayabilir, birden fazla kavramı karşılayamaz. Bu sebeple cins isimlerinin bir araya gelmesiyle oluşan örneklerle özel isimlerin bir araya gelmesiyle oluşan örnekler aynı terimle karşılanamaz. “Hanımeli” ile “Reşat Nuri Güntekin” yapıları için farklı alanlarda aynı terimin kullanılması doğru değildir. Birleşik isim terimi daha çok şekil bilgisini ilgilendiren bir terimdir. Birleşik isim, birden fazla cins isminin değişik kelime grubu kalıplarıyla kalıplaşması, yani cins isimlerinin birleşmesiyle oluşur. Bir kavrama bir kelime ilkesinden hareketle “hanımeli, aslanağzı, cumartesi” gibi cins isimlerinden oluşan yapılar birleşik isim, “Mustafa Kemal Atatürk, Mehmet Akif Ersoy, Peyami Sefa, Reşat Nuri Güntekin” gibi yapılar ise özel isim grubu olarak adlandırılmalıdır. Özel isim grubu özel isimlerden oluşur» [8; 1-11].

С.Н.Мұратов өзінің «Устойчивые словосочетания в тюркских языках» деп аталатын зерттеу еңбегінде сөз тіркесі құрылымдарының лексикалануы туралы пікір айтады. Мұндай тіркестерді ғалым «лексикаланған тұрақты тіркестер» деп атайды. Сөйтіп сөз тіркестері арқылы лексикаланған тіркестерді «бейнелеу типінің күрделі лексикалық бірліктері» ретінде қарастырады [9; 24].

Семантикалық даму сөз тіркестерінің туынды сөзге айналуында маңызды рөл атқарады. Бұл процесс ғылымда лексикалану процесі деп аталады. Сөз тіркесінің атауыштық дәрежеге жетуі - лексикалану процесінің нәтижесі. Сөз тіркестерінің лексикаланып, термин ретінде қалыптасу жолын пайымдау үшін, оның атау ретіндегі қалыптасу жолы мен жүйесін ономонологиялық бағытта саралау орынды. Сөз тіркестері арқылы жасалып, жаңа ұғымды белгілеуде жұмсалатын туынды сөздердің жасалуы, сөйтіп олардың лексикалану үдерісі, түптеп келгенде, ойлаудағы өзгерістер мен танымда пайда болған жаңа заттар мен құбылыстарды белгілеу үшін қажет деп бағаланады.

Профессор Анар Салқынбай күрделі сөздердегі сөзжасамдық мағына туынды сөздің семантикалық құрылымын құраушы тұлғалардың мағыналары нәтижесінде пайда болатын ерекше мағына деп таниды. Ғалымның пайымдауынша, жаңадан аталатын зат пен құбылысты таңбалауда, күрделі сөздер сыңарларының денотаттық және сигнификаттық мағынасы номинативтік белгілер арқылы көрініс табады. Ал бұл номинативтік белгілер туынды сөздің құрамындағы барлық сыңарлардың мағынасы негізінде туындайды [10; 15]. Осындай тұрақты тіл бірліктердің пайда болуы лексикалану үдерісімен байланыстырылады. Сондай-ақ, ондай бірліктер грамматикалық өзгеріске ұшырағанда сөздің жаңа грамматикалық формасын жасай алатындығы да сөз болады. Келе-келе мұндай мәселелер сөзжасамдық теория тұрғысынан қарастырылып, кейінгі сөзжасам саласының теориялық дамуына негіз болады.

Күрделі атаулардың кең тараған бір түрі заттың күрделі атауларын сөзжасам жүйесінде кешенді түрде арнайы зерттеген профессор Б. Қасым мынадай ой айтқан болатын: «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер – біріншіден, тұтас бір ұғымды білдіреді, екіншіден, құрамындағы сыңарлар үнемі мағыналық бірлікте болады, үшіншіден, сыңарлар өзара ыңғайласа құралып, тұтастықта жұмсалып, бір ұғымның күрделі аталымын қалыптастырады» деген ойы біздің жұмысымыздың мақсаты үшін де аса маңызды деп есептейміз [11; 66].

Осымен байланысты профессор Б. Момынова күрделі атаулар туралы: «Кейде ұғымды атаудың қажеттілігі артқан кезде сөз деп, сөз тіркесі деп тандап жатудың өзіне уақыт қала бермейді. Себебі, қоғам мен саясатқа қатысты сөздер аса жиі қолданылатын тілдік бірліктер, өзгеру үдерісі аса күшті, сондықтан да оларға деген сұраныс күн сайын артпаса, кемімейді және бұл қоғамның даму заңдылығынан, өмір талабынан туындайды. Мысалы, *саяси байкот, саяси күйзеліс, қоғамдық пікір, жаһандану үдерісі, әлемдік арена, т.б.* Әрине бұл калькалаудың нәтижелері, олардың түпнұсқаларының өзі сөз тіркесінен тұруы біздің пікірімізді дәлелдей түседі, өйткені олар бір сөзбен мағынасын жеткізу мүмкін болмағандықтан, тіркес күйінде алынып отырған атаулар» екендігін келтіреді. [12; 85].

Тұлғаның даму нәтижесінде атаулардың жасалуы мен олардың туынды сөз жасау мүмкіндігі сараланып, тұлғалардың грамматикалануы мен лексикалануына үлкен мән беріледі. Лексикалану үдерісі сөз тіркестерінің мағыналық дамуының деңгейін айқындайды. Сөз тіркесінің атауыштық дәрежеге жетуі лексикалану үдерісінің тікелей жемісі ретінде танылады. Сөз тіркесінің лексикалану үдерісін сөзжасамда аналитикалық сөзжасамдық тәсіл деп қарастырылады. Лексикалану үдерісіндегі туынды сөздің пайда болуымен олардың мағыналық дамуын айқындауға болады. Сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған лексикаланған тұлғалар ажыратылмайды, бір бүтін күйінде жұмсалады, мүшеленбейді, яғни әр тұлға жеке сөйлем мүшесі болмайды. Қанша сөзден тұрса да лексикаланған атау бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқарып, бір ғана сұраққа жауап береді.

Сөз тіркесінің лексикалануы туралы профессор Р.Әмір: «Сөз тудыру, сөздің грамматикалық мағынасын құбылту үшін пайда болған тіркестер сөз тіркесі қатарына жатпайды: қызыл балық, ақ боз, ақ баттауық, көк ала. Мысал ретінде келтірілген сөздер – күрделі сөздер. Бұлардың компоненттері бастапқыда синтаксиске тән тәсілдер арқылы қосылғанымен, қазір бір ұғымды атайтын сөз қалпына енген. Көп жағдайда осылай құралған тіркестер жүре келе бірігіп, біріккен сөздерге айналып кетеді» [13; 11]. Сөз тіркестерінің мағыналық дамуы арқылы жаңа мағынаға ие болып, күрделі сөз ретінде таныла алатынын көрсетеді.

Бұл туралы М. Сәрсембаеваның “Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы” атты кандидаттық диссертациясының негізгі зерттеу нысаны ретінде изафеттік тіркестер арқылы жасалған атаулар мен олардың мағынасы алынған. Автор “тілдегі өте маңызды құбылыстың бірі – жаңа атаудың жасалу жолы мен оның қалыптасуын анықтау, оның табиғаттағы заттар мен құбылыстармен жақындығын, ондағы таңбаланудың

ерекшеліктерін көрсету болып табылады” [14; 3], – деп пайымдайды. Матаса байланысқан сөз тіркестері арқылы жасалған туынды сөздерді автор былайша топтастырады:

1. Ауызекі лебіз арқылы қалыптасқан атаулар;
2. Жазба тіл негізінде термин болып қалыптасқан атаулар;
3. Жер-су атаулары;
4. Әртүрлі мекеме атаулары;
5. Газет, журнал атаулары [14; 29].

Қазақ тіл ғылымының басты мақсаттарының бірі – сөз үлгісінің даму желісі мен жүйесін бағамдау, ондағы тарихи үрдіс пен сөзжасамдық дәстүрді, генетикалық тектілікті сақтай отырып жасалған жаңалықты айқындап, сөздің лебіздегі прагматикалық-коммуникативтік қызметі мен семантикалық құрылымдағы өзгешеліктерді саралау, сол арқылы тіл дамуын бағалау болса керек. Қазақ тілінің лебіздік және тілдік дамуының өзіндік тарихи жолы мен бағыт-бағдары, тарихи уәжділік пен жүйелілікке негізделген кешенді қағидалары бар. Тіл мен лебіз дамуының басты көрінісі мен негізгі факторы – атау және оның қолданыстағы мағыналық мазмұнының молдығы.

Ғылыми зерттеулерде сөз тіркесінің грамматикалық семантикасының мынадай негізгі түрлері ажыратылады:

1. Атрибутивтік қатынастар (анықтауыштық қатынас) – заттар мен олардың белгілері арқылы айқындалады;
2. Объектілік қатынас - іс-әрекет және әрекет қолданылатын заттар арқылы көрініс табады;
3. Пысықтауыш қатынас-әрекет және әрекетті анықтаушы жағдайларды анықтайды;
4. Номинативті (толықтауыш) қатынас-заттар мен олардың санын көрсетеді.

Осындай қатынаста тұратын сөз тіркесінің сыңарлары, әдетте, сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарады.

Сөз тіркесінің грамматикалық семантикасы олардың сыңарларының категориялық мәніне және сөз тіркесі құрамына енетін сөздердің лексикалық семантикасына негізделеді. Категориялық мәндер ең ортақ мән ретінде сөз таптарына тән, ал лексикалық мағына-нақты сөздерге тән. Айталық, *ашық тұс, ақ көйлек, көк теңіз, т.б.* сияқты сөз тіркестерінің лексикалық мағынасы әртүрлі. Бірақ осы сөз тіркестерін құрайтын сын есім мен зат есімнің категориялық мәніне сәйкес келетін ортақ грамматикалық мән зат пен оның белгісіне ие болады. Алайда, грамматикалық семантиканы барлық уақытта бірдей сөз тіркесі сыңарларының категориялық мәндерінің қосындысы арқылы шығарып ала беруге болмайды. Сөз тіркесінде элементтер өздерінің мәнін араларында қалыптасқан қатынас әсерінен өзгертуі мүмкін.

Сөз тіркесінің грамматикалық мәнін анықтай отырып, біз сөз тіркестері арқылы жасалынған күрделі атаулардың ерекшелігін де саралай аламыз. Яғни туынды сөздер басқа да күрделі тұлғалар сияқты сөзжасамдық заңдылықтарға негізделеді. Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалғандықтан, мұндай тұлғалар бір бүтін атау ретінде жұмсалғандықтан, грамматикалық семантикалық қатынастан ерекше сипатқа ие болады. Олардың түрлену жүйесі де ерекше, дербестік негізде болады.

Жеке атау ерекше мағына иеленіп, туынды сөз ретінде қолданыс табады. Тілдің синтаксистік жүйесінің дамуы барысында зат есімді тіркестер құрамында белгілі дәрежеде мағыналық өзгерістер болады. Жеке сөздің тіркес құрау қабілетінің тарылуы нәтижесінде бұрын қолданылып келген сөз тіркесі тіл құрамынан шығып қалады, не болмаса сирек қолданыла бастайды. Ал кей сөздердің тіркес құрау қабілетінің кеңеюінен бұрын бір-бірімен байланысы болмайтын сөздер өзара тіркес құрау мүмкіншілігіне ие болады, сөздік құрамда жаңа атаулар таңбаланады. Бұл, ең алдымен, жоғарыда аталып көрсетілгендей, тілдегі негізгі даму заңдылықтарының аясында орындалып жатады. Яғни сөз мағыналарының абстракциялануы арқылы да орындалады, мұның нәтижесінде жаңа туынды сөздер жасалады: *адвокаттар қауымдастығы, биржа одағы, биржа айналымы, банктік дағдарыс, қаржы дағдарысы, жанамалық салық, дәнді дақылдар, т.б.*

Сөз тіркесінің лексикалық семантикасы бұл оның сыңарларының лексикалық мәндерінің қарапайым қосындысы емес, сөз тіркесі – сыңарлардың мағынасы толықтырылып тұратын қатынас арқылы қалыптасатын лексика-грамматикалық бірлік. Ал лексикаланған тұлғалар-туынды сөз болғандықтан тек лексикалық бірлік болады. Қазақ тіл біліміндегі күрделі атаулардың жасалуының ең маңызды белгісі – семантикалық дамуы мен мағыналық құрылымындағы номинативтік белгінің толығы деп есептеледі. Номинацияның пайда болу жолының қарапайым және күрделі сатысы

болады. Номинацияның қарапайым сатысы болмыстың негізгі белгісі мен қасиетін бағамдаудың нәтижесінде пайда болатын ұғымның атауы. Яғни атау – болмысқа тән негізгі белгілерді таңбалау арқылы туындайды. Осының нәтижесінде алғашқы зат есім мен етістікті сөздер, олардың предикативтілік қатынасы, локативтік қатынастары орнайды [15; 116].

Номинацияның екінші күрделі сатысы – тілдегі бар таңбалардың негізінде жасалатын транспозиция нәтижесінде анықталады. Яғни әуелгі таңбаның мағыналық және тұлғалық дамуы нәтижесінде туынды атаулардың жасалуы, алғашқы мағыналық құрылымының жаңа таңба ретінде түрлене өзгеруі, транспозициялануы деп танимыз. Номинацияның екінші күрделі сатысында болмыстың бұрын көзге түспеген, байқалмаған қасиеттері мен белгілері айқындалады. Осы жаңа ерекше белгілер туынды сөздің негізгі ерекше номинативтік белгісіне айналады. Жаңа ұғымды жаңа атаумен, өзгеше таңбамен атау үшін, бұрынғы таңбаның транспозицияланған жаңа сипаты пайда болады. Алғашқы танылған белгіге жақындығы, ұқсастығы, алыстығы, қарама-қарсылығы арқылы пайда болған жаңа ұғым бұрынғы таңбаның негізінде жаңа мән ала отырып, тұлғалық және мағыналық өзгеріске түсіп, туынды атау жасайды [10; 117]. Осы ғылыми тұжырымға сүйенер болсақ, онда күрделі атаулар арқылы белгіленетін заттар мен құбылыстардың атауы номинацияның екінші күрделі сатысында пайда болатын лексикалану құбылысы арқылы жасалады деуге толық негіз бар.

Қазіргі кезде тілімізде қалыптасып, мағыналық жағынан дамып, атауыштық мәнге жеткен тіркестер көбінесе:

- матаса байланысқан тіркестер арқылы: *кадет корпусы, кадет партиясы, казначей билеттері, капуста бітесі, капуста қоңыр көбелегі, капуста шыбыны, картвел тілдері, катод сәулесі, кварц сәулесі т.б.*

- қабыса байланысқан тіркестер арқылы: *атомдық салмақ, атом сағат, атпа тамыр, атпа зығыр, ау тоқуыш машина, ауа үрлегіш машина, ауа сүзгі, ауан су, аусар ой, ауыз бөлме, ауыл шаруашылық, ауыспалы егіс, аффрикат дыбыстар т.б.*

- меңгеріле байланысқан тіркестер арқылы: *кәмелетке келу, атқамінер, кезеңге шығу (белгілі жасқа келу мағынасында), қолдан сұрыптау т.б. жасалады.*

Қазақ тілінің байлығы мен даму тұрғысы лексикалық бірліктердің сандық сипатымен ғана емес, сонымен бірге мағыналық дамуымен де, мағыналық жіктеліске, сөздің сапалық дәрежесіне де тікелей байланысты екені белгілі. Сондықтан да тілімізде соңғы ғылым мен мәдениеттің дамуына байланысты, қоғамдағы алуан түрлі өзгерістер мен жаңалықтарға сай жасалып жатқан тіркестер арқылы берілетін ұғымдар мол. Қоғамның дамуы мен өркениеттің туғызған ғылыми-техникалық жаңалықтары мен құбылыстары сөз мағынасын кеңейтіп, дамытып, сөздерді тіркестіріп жаңа, туынды мағынада қолданысқа енгізетіндігі тілдік деректерден айқын көрінеді. Еркін тіркестің мағынасы мен оның даму жолдарын, ондағы мағынаның кейде ауыспалы жағдайда қолданылуын қарастыру ғылыми тұрғыдан күрделі мәселелердің, сонымен бірге өзекті жұмыстардың бірі саналады. Сөйлеу барысында ұғымды дәл анықтап, таңбалау мақсатында сөздер мен сөз тіркестері мағыналық сипатын әртүрлі деңгейде өзгертіп, өңделіп, атаулық құралға айналып отырады. Бұл жағдайды мынадай мысалдарды келтіріп дәлелдеуге болады: *жеке шаруа, жеке басты, жеке көлік, жеке меншік, жел диірмен, жел қайық т.б.*

Біріккен сөздердің де, тіркесті күрделі сөздердің де түп негізі – сөз тіркестері деген қағида ғылымда әбден орныққан. Қазіргі тіліміздегі біріккен сөздердің құрамындағы сыңарлардың өзара қарым-қатынасынан олардың алғашқы синтаксистік байланысы анық байқалады. Қазақ тілінде зат немесе құбылыстың атын тіркестіріп атау жиі ұшырайды. Бұл сөздер – аталым (номинация) дәрежесіне жеткен сөздер. Егер сөз тіркесі лексикалық тұтастыққа айналып, аталым дәрежесіне ие болғанда, сөз тіркесі қызметін тоқтатады. Ондағы басты қасиет, заңдылық – ұғымның атауы дәрежесіне жетуі. Бұл атауларға тән басты белгілер: қалыптасқан даяр бірліктер ретінде қолданылуы, орны тұрақты, мағыналық тұтастық, номинативті немесе аталым қызметін атқаруы, бөлек жазылуы. Күрделі сөздердің жасалуы үшін бір сөзжасамдық тұлға емес, екі сөзжасамдық тұлға қатынасады. Көптеген тілдерде сөздердің мағыналық бірігуі арқылы және сөз тіркесінің атаулық мәнге ие болуы негізінде жасалған лексикалық бірліктердің саны әлдеқайда мол деп есептеледі. Әрине кез келген сөз тіркесінен атау жасала бермейтіні түсінікті.

Таңбаның мағынасын түрлі сөздердің мағыналары арқылы шамалау керек болса, уәжі шындық болмыстағы зат пен құбылыстың қасиеттері мен белгісі арқылы белгіленеді. Сөздің ішкі

формасы – атаудың өзін құрайтын сыңарлармен тұлғалық және мағыналық жағынан жақындығы, байланысы ретінде қарастырылады. Бұл таза тілдік бірліктердің бір-бірін негіздеуі түрінде танылады. Ал уәждеме атау мен зат арасындағы байланыс пен бірліктен туындаса керек.

Сөз тіркестерінің сөйлеу процесінде біртіндеп лексикалық единицаға айналуы (номинативтенуі) қазақ тіліндегі сөз жасаудың ең бір өнімді тәсілдерінің және оның ішінде көне тәсілдерінің бірі болып саналады. *Киіз*, *қол* сөзі арқылы жасалған мынадай сөздер қазіргі кезде сөздікте реестр ретінде беріліп жүргенін байқауға болады. Бұл атаулардың жасалуында *киіз* сөзі “киізден жасалған” деген тіркестің мағынасын білдіріп, жаңа мәнге ауысуына негіз болып, атаудың ішкі мағыналық құрылымын уәждейді:

<i>киіз байпақ</i>	<i>қол еңбегі</i>
<i>киіз қалпақ</i>	<i>қол ине</i>
<i>киіз сырмақ</i>	<i>қол қою парағы</i>
	<i>қол бала</i>
	<i>қол байлау</i>
<i>киізкітап</i>	<i>қол диірмен</i>
<i>киіз бөрік</i>	<i>қол добы</i>
<i>киіз етік</i>	<i>қол дорба</i>
<i>киіз үй</i>	<i>қол ет</i>
	<i>қол көрік</i>
	<i>қол орақ</i>
	<i>қол кілем т.б.</i>

Бұл атаулар сөз тіркесінің лексикалануы арқылы жасалып, туынды сөзге айналған. Бұлардың ішінде метафоралық мәнге айналғаны – *киіз кітап*, *қол бала*, *қол байлау*, *қол кілем* қалған атаулар өздерінің сыңарларының толық мағыналарын сақтап, жаңа мәнге – яки атауыштық мәнге ие болған сөздер. Метафора ерекше танымдық қасиетті таныта алатын құбылыс ретінде бағаланады. Ол тек көркем әдебиетте ғана емес, сөйлеу тілінде де, фольклорлық шығармаларда да, мифологиялық шығармаларда да, кейде ғылыми зерттеулерде де, публицистикалық туындыларда да ұшырасады. Тілімізде әуелгі қолданған тілдік метафоралар қазіргі таңда образдық мәні солғындап, трафаретке айнала бастаған. Бұл сөздердің тұлғалық және мағыналық жағынан тұтасуы лексикаланудың жемісі деп түсіндіру керек. Мағыналық тұтасу көбінесе зат есім мен зат есімнің байланысуы арқылы болғанын аңғаруға болады. Мысалы:

<i>қозы қарын</i>	<i>қой жылы</i>
<i>қозы жүн</i>	<i>қой қора</i>
<i>қозы көш жер</i>	<i>қой көз</i>
<i>қозыюшаған</i>	<i>қой кене</i>
<i>қозылы қой</i>	<i>қой торы</i>
	<i>қой тіс</i>
	<i>қой мойын</i>
	<i>қой тас т.б.</i>

Қой және *қозы* сөзі арқылы жасалған лексикаланған атаулардың мол болуының негізгі себебі халықтық таныммен байланысты болуы. Төрт түлік малдың қасиетін терең таныған қазақ халқы үшін олардың әр алуан белгілері арқылы атау жасау маңызды. Мұндай жағдай осы туралы мағлұматтың молдығын да көрсетсе керек. Бұл жайында қазіргі когнитология ғылымында көптеген мәселелер зерттелген. Бұлардың қай-қайсысы болса да, лексикаланудың нәтижесі деп таныла алады.

Қазақ тіліндегі этномәдени атаулар күрделі атаулардың жақсы бір үлгісі - *бел құда*, *бесік құда*, *құда аударған*, *қалың мал, сұр ет*, *бас бәйге* сөздері. Бұл келтірілген атаулардың мағыналары ұлттық дүниетанымнан ақпарат беретін күрделі атаулар. Бұдан шығатын қорытынды, сөз тіркестерінің лексикалануы арқылы жасалған тіліміздегі мұндай күрделі сөздер тіл дамуының барлық кезеңінде болған. Олардың кейбірі тілде қазіргі күнге дейін белсенді қолданылып жүрсе, кейбірі уақыт ішіндегі саяси және мәдени өзгерістерге сай тілдік қоданыстан түсіп қалған. *Қазақ оқығандары*, *кеңес үкіметі*, *кеңес дәуірі*, *Колчак заманы*, *коммунистік партия т.б.* сияқты атаулар осының көрінісі ретінде танылады.

Зерттеуші ғалымдар тіл дамыған сайын сөздердің әртүрлі мағынада жұмсалуды таным деңгейіне орай тереңдей түседі деп жазады. Түптеп келгенде, бұл құбылыс адамның абстрактілі ойлау деңгейімен байланысты болып, біте қайнасып, астасып жататыны да түсінікті болса керек. Өйткені тілдегі кез келген номинативтік процесс ойлау мен таным дамуының жемісі екені көптеген ғалымдардың зерттеулерінде дәлелденген болатын. Бұл тілдің философиялық жағдайын анықтауға байланысты айтылатын күрделі теориялық мәселе болып табылады.

Күрделі сөздер де ерекше танымдық қасиетті танытатын, белгілі бір зат не құбылыс турасында өзіндік ақпарат бере алатын құбылыс ретінде бағаланады. Олар тек қана көркем әдебиетте қолданылып қана қоймайды, белгілі бір ақпараттық мән иеленгендіктен, сөйлеу тілінде де, фольклорлық шығармаларда да, мифологиялық шығармаларда да, ғылыми зерттеулерде де, публицистикалық туындыларда да молынан ұшыраса береді. Тілімізде әуелі еркін тіркес ретінде қолданыла келіп, кейін лексикаланған тіркестер қазіргі таңда еркін қолданыстық мәні солғындап, трафаретке айнала бастаған. Яки дайын қалпында жеке сөз, жеке атау ретінде танылады. Олардың кешенді қалыптасу жолы мен жүйесі бар. Ендігі негізгі мәселе - олардың сөз тіркесінен атау ретінде қалыптасуының негізгі заңдылығын анықтау.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сауранбаев Н. (1953) Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған. Алматы.
2. Аханов К. (1996) Грамматика теориясының негіздері. Алматы.
3. Сухотин В. (1950) Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва.
4. Исаев С. (1973) Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. Алматы.
5. Қалиев Ф. (2002) Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері. Алматы: Ғылым. -190 б.
6. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. (1997) Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. Алматы.
7. Манкеева Ж. (2014) Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы.
8. Özkan Abdurrahman (2018) BİR SÖZ DİZİMİ TERİMİ: ÖZEL İSİM GRUBU. SUTAD. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, <http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/38506/446814>
9. Мұратов С.Н. (1961) Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва.
10. Салқынбай А.Б. (2003) Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы. Алматы.
11. Қасым Б.Қ. (2001) Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. Алматы. – 183 б.
12. Момынова Б. (2005) Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. Алматы.
13. Әмір Р., Әмірова Ж. (1998) Жай сөйлем синтаксисі. Алматы.
14. Сарсембаева М. (2004) Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы: филол. ғыл. канд.... автореф.:10.02.02. Алматы.
15. Сыздықова Р. (2014) Тілдік норма және оның қалыптасуы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре».

Природа сложных слов, сформировавшихся как самостоятельное название

Ж.К. Суинжанова

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан, zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

В настоящее время существует словообразование однозначных слов, которые формируют структурно-сложную лексику, образующие номинативные слова. Словосочетания претерпевают различные изменения и со временем используются как обозначения определенного предмета или понятия. Цель данного исследования - осмыслить пути формирования словосочетаний как лексикативного, так и именного, аргументировать пути его формирования как названия с помощью мнения исследователей. Дается анализ особенностей формирования сложных названий с определением грамматического значения словосочетания. Используемые в виде одного слова, они могут отдалиться от основного значения и приобретать новое значение. В данной статье рассматривается проблема формирования словосочетаний/слов, формирующих образование номинативных слов.

Ключевые слова: сложные слова, процесс лексизации, словосочетание, смысловая целостность, мотивация.

The nature of complex words formed as an independent name

Zh. K. Suinzhanova

International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi, Turkestan, Kazakhstan
zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Currently, there is a word formation of unambiguous words that form a structurally complex vocabulary that forms the nominative case. The word combination in the Kazakh language undergoes various changes and over time is used as a designation of a certain subject or concept. The purpose of this research is to understand the ways of forming phrases both lexicative and nominal, to argue the ways of its formation as a name using the opinion of researchers. The article analyzes the features of forming complex names with the definition of the grammatical meaning of the phrase. Used as a single word, they can move away from the main meaning and acquire a new meaning. This article deals with the problem of forming phrases / words that form the formation of nominative words.

Keywords: complex words, the process of lexical, collocation, semantic integrity, motivation.

Редакцияға 12.12.2019 түсті.